

Qalib Sayilov

TAPMACA-BAYATILARIN BƏDİİ SİSTEMİNDƏ İSLAM KANONLARINI
İNİKAS EDƏN METAFORİK MODELƏR

Məsələnin qoyuluşu: Bayatı formasında yaranan janrlardan biri də tapmacalardır. Belə tapmacalar tapmacaların bir qismini təşkil edir. Bu nümunələr hər nə qədər bayatı formasında olsa belə, struktur dəyişikliyi nəticəsində başqa bir janra çevrilmişdir. Bayatı yalnız janr deyil, həm də ədəbi formadır. Elə buna görə də bayatı formullu tapmacaların müxtəlif örnəklərini və məzmun səviyyəsini tədqiqata cəlb etməyi vacib hesab edirik.

İşin məqsədi: Tədqiqatın aparılmasında başlıca məqsəd tapmaca-bayatıların bədii sistemində İslam kanonlarını inikas edən metaforik modelləri araşdırmaqdır. Nümunəyə diqqət yetirək:

Ay qız, hardan gəlırsən,
Qanı qaya dibindən.
Qanın niyə qurumuş,
Allah belə buyurmuş (kəklik) (3, 102).

Aydın olur ki, kəkliyin xüsusi əlamətlərini (burada ayaqlarının qırmızı rəngdə olması) tapmaca strukturuna uyğun olaraq sorğu-sual əsasında qurmuşlar. Ancaq burada bütün yaranmışların Uca Allahın buyruğu əsasında müxtəlif şəkillərdə yaranması ideyası mətn semantikasında özünü göstərir. Başqa bir örnəyə nəzər salaq:

Baltanı vurdum daşa,
Qan getdi coşa-coşa.
Göydən mələklər endi,
Səlam verdi birbaşə (Quran) (3, 103).

Örnəyin məzmun səviyyəsində isə Vahid inanc sistemi özünü aydın şəkildə göstərir. Hətta bu tapmacanın cavabında kamil səviyyədə bilgi nümayiş olunur. Mələklərin göydən enib Qurani-Kərimə qulaq asması və Mübarək kitabı tilavət edən ev əhlinə səlam verməsi kimi bilgilər bu tapmacanın məzmununa uyğun olaraq cavabında da semantik səviyyədə daşınır (7).

Ağac başında qora,
Bilmədim, düşdüm tora.
Hər kəs bunu tapbasa,
İmansız getsin gora (böhtan) (3, 102).

Digər janrlar kimi tapmacalarda da toplumun inanc və etiqađı əks olunmaqdadır. Bu tapmacadan bizə məlum olur ki, toplum üçün ən ağır olan vəziyyət insanın imansız dünyasını dəyişməsidir. Bu islamın təməl prinsiplərindən ən vacibidir. Biz bu barədə say-hesaba gəlməyən müxtəlif mənbələrə müraciət edə bilərik. Ancaq onu demək kifayətdir ki, islamda iman ən əsas olan keyfiyyətdir. Demək olar ki, islamın əsası imandır. Elə buna görə də Uca Allaha sidq ürəklə iman edən insanlara mömin deyilir. Bu örnəkdə hətta bu tapmacanın cavabını tapa bilməyən insanlar belə imanında zəif olan kəslər kimi xarakterizə olunur və onlara bəd dua edilir ki, "imansız gora getsinlər". Əlbəttə bu tapmaca strukturunun spesifikliyindən irəli gəlir. Ancaq bu səciyyənin özündə belə tapmaca söyləyicilərinin Vahid inanc sisteminə uyğun olan baxışları ciddi şəkildə özünü göstərir.

Aşiq minindi bozu,
Bir Allahdı, bir özü.
Quşlarda necə quşdu,
Bir burnu var, qırq gözü (çarığ) (6, 87).

Toplum inam və inancını söylədiyi tapmacaların ilk iki misrasında da, sonuncu misralarında da aktiv olaraq nümayiş etməyi vacib hesab edir. Xüsusilə bu spesifikasiylik inanc səviyyəsini göstərdikdə daha geniş məna və məzmun bağlılığı ilə müşaiət olunur. Biz bu tapmacada da eyni səciyyəni görürük. Tapmacanın birinci misrasında aşığın boz atı minib tapmaca mərasiminə və yaxud el yığnağına gəlməsindən söhbət açılırsa, ikinci misrada meydana təkbəşinə mübarizə aparmalı olduğundan bəhs olunur. Burada inanc səviyyəsi semantik oxunuşda daha mənalı təzahürlərlə diqqət çəkir. Xalq arasında "Bir Allahdır, bir özü" ifadəsi əslində insanın Allahdan başqa dostu olmaması anlamında dərk olunur. Elə buna görə də təkbəşinə mübarizə aparmaq, tək qalmaq, yalnız olmaq mənasında işlək olur. İnsanın Allahdan başqa dostu və güvənci olmaması anlamını isə biz mübarək kitabımız Qurani-Kərimədən oxuyuruq: "Allah sizin düşmənlərinizi (sizdən) daha yaxşı tanıyır. Bir dost və yardımçı kimi Allah (sizə) kifayət edər" (4, 72).

Dört qırağı əlamət,
İçi qəzəl, qiyamət.
Yaş girər, quru çıxar,
"Salli-əla Məhəmməd" (çörək) (6, 98).

İlk olaraq onu qeyd edək ki, bu tapmacanın bütün qafiyə diaxroniyası dini-islami istilahlara uyğun olaraq elə yalnız qafiyə quruluşu ilə Vahid inanc sistemini işarələyə bilər. Əlamət sözü nişan, işarə anlamına gəlir (1, 181) istər dini-islami, istərsə də təsəvvüfi-ürfani ədəbiyyatda bütün yaranışın Uca Yaradandan əlamət olduğunu ifadə edir. Biz eyni anlamı klassik ədəbiyyatda həm təriqət şairlərində, həmçinin dini-ürfani istiqaməti əsərlərinin əsas məzmunu olaraq seçən mütəfəkkirlərdə aydın görürük:

S.İ.Nəsimidə: "Kövnü-məkandır ayətüm, zata gedər bidayətim, // Bu nişan ilə bil məni, bil ki, nişanə sığmazam (5, 148).

M.Füzulidə: "Nişanı-feydzir ol nüsretü iqbal kim, hala // Nə yan kim, əzm qılsa rəhbəri tə'yidi-Yəzdandır (2, 37).

Toplum Uca Allahı tərif və təqdis edir, onun göndərdiyi nəbilərin, xüsusilə sonuncu rəsul və nəbi olan Muhəmməd Rəsulullahın haqqında sevgi və məhəbbətlə bəhs açır, ümumiyyətlə bütün islami anlayışları sevə-sevə meydana gətirdiyi bədii-ədəbi-fəlsəfi nümunələrin tərkibinə hopdurur. Aşağıdakı örnək sanki islam rituallarının təbliği üçün meydana gəlmişdir:

Namazıyam, namazı,
Almışam dəstəməzi.
Ət məscidim, su qibləm,
Harda qılım namazı? (div) (6, 101)

Bu nümunədə aydın görürük ki, islamın ən əsas rüknlərindən olan namazdan bəhs olunur. Ancaq tapmacanın mənasını dərinləndirəndə o da məlum olur ki, bu nümunədə namazın fəzilətindən bəhs olunmaqla bərabər onun daxili yaşantısı da

ifadə olunur. Elə Qurani-Kərimdə də bildirilir ki, “Vay o kəslərin halına ki, namazlarında qafildirlər” (“Əl-Maun” surəsi, ayə 4-5) (4, 644).

Ümumiyyətlə bu tapmacanın söyləyisi və yaxud söyləyiciləri burada çox böyük ustalıqla tapmaca içərisində tapmaca qurmuşlar. Məlumdur ki, tapmacanın bir cavabı divdır. Ancaq bizə belə gəlir ki, kontekst məzmununa uyğun olaraq bu div bizim tanıdığımız xtonik qüvvə deyil, əksinə böyüklük, qəhrəmanlıq, şücaət anlamında işlənən, öz nəfsindən güclü olan varlıqdır. Məhz bu anlamın başqa bir təzahürü kimi meydana çıxan “ət məscidim, su qibləm” ifadəsi bunu təsdiq edir. Burada rəmzi-simvolik anlayışlarla geniş fikir yükü dinləyici yaddaşına köçürülür.

Ət cismi, bədəni, su isə göz yaşını simvolizə edir. Bu nümunədə eyni zamanda çox yüksək bədii ifadə səviyyəsində dərin fikir, incə müşahidə nəzərə çatdırılır. Məlumdur ki, göz yaşı gözdən axır və istər istəməz üz ona tərəf dayanmış olur. Bu baxımdan fikir bu şəkildə incə poetik yeniliklə ifadə olunur. Ancaq burada dini-islami bilgilər demək olar ki, mətnin əsas məzmununu təşkil edir. İşin yeniliyi və nəticəsi: Beləliklə, bayatı formullu tapmacalar həm öz poetik quruluşu baxımından müstəqil janr kimi folklorumuzda əhəmiyyətli yer tutur, həm bir qism tapmacalar bayatı formasında yaranmaqla bayatıların yalnız konkret janr deyil, ədəbi forma olmasını bir daha təsdiq edir, həmçinin məzmun səviyyəsində toplumun inanc qaynağı kimi etolon baxışlar sistemini öz bətnində saxlayaraq müxtəlif ifadə səviyyəsində aşkara çıxarır.

İşin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan folklorşünaslıq, din tarixi, mifologiya, ibtidai fəlsəfə ilə bağlı digər tədqiqatlarda nəzəri qaynaq kimi istifadə imkanları, praktiki əhəmiyyəti isə işdən ali məktəblərdə folklor, din və mifologiyanın tədrisi prosesində praktiki vəsait kimi istifadə imkanları ilə müəyyənleşir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Tərtibçilər: Zərinəzadə H.H, Abdullayev B.T. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1966, 1036 s.
2. Füzuli M. Əsərləri, 6 cildə, II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
3. Xulufu V. Tapmacalar. Bakı: Nurlan, 2013, 112 s.
4. Qurani-Kərim / Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev. Bakı: Azərnəşr, 1992, 714 s.
5. Nəsimi İ. İraq divanı. Bakı: Yazıçı, 1987, 336 s.
6. Zeynallı H. Azərbaycan tapmacaları. Bakı: Elm və Təhsil, 2013, 102 s.
7. Они не участвуют в этих домах / <http://az.islam.az/article/a-639.html>

X Ü L A S Ə

Bayatı formasında yaranan janrlardan biri də tapmacalardır. Belə tapmacalar tapmacaların bir qismini təşkil edir. Bu nümunələr hər nə qədər bayatı formasında olsa belə, struktur dəyişikliyi nəticəsində başqa bir janra çevrilmişdir. Bayatı yalnız janr deyil, həm də ədəbi formadır. Tapmaca-bayatlarda Vahid Allah inanc sistemi özünü aydın şəkildə göstərir. Bunlarda toplumun inanc və etiqadı əks olunmaqdadır. Bayatı formullu tapmacalar məzmun səviyyəsində toplumun inanc qaynağı kimi etolon baxışlar sistemini öz bətnində saxlayaraq müxtəlif ifadə səviyyəsində aşkara çıxarır.

Açar sözlər: islam, islam kanonları, folklor, tapmaca, bayatı-tapmaca

Метафорические модели, отражающие каноны Ислама в художественной системе загадок-баяты

Резюме

Одним из жанров, созданных в форме баяты являются загадки. Такие загадки составляют лишь одну часть загадок. Несмотря на то, что эти образцы были созданы в форме баяты, в результате структурных изменений они превратились в иной жанр. Баяты не только жанр, но и литературная форма. В загадках-баяты ярко выражена система верований Единого Аллаха. В них отражаются верования и поверья общества. Загадки с формулой баяты, сохраняя эталон системы воззрений при себе как источник веры общества, на содержательном уровне, отражает ее в разных выразительных уровнях.

Ключевые слова: Ислам, каноны Ислама, фольклор, загадка, баяты-загадка

Metaphorical models reflecting the canons of Islam in the artistic system of riddles-bayati

Summary

One of the genres created in the form of “bayati” are riddles. Such riddles are only one part of the puzzles. Despite the fact that these samples were created in the form of a bayati, as a result of structural changes they turned into a different genre. Bayati is not only a genre, but also a literary form. In the riddles-bayati the belief system of the One Allah has been expressed definitely. They reflect the beliefs and faith of the society. Riddles with the formula of bayati, keeping the standard of the belief system as a source of public faith, on a meaningful level, reflects it in various expressive levels.

Key words: Islam, the canons of Islam, folklore, riddle, bayati-riddle